

Noemen is doden, zingen is trillen. Over Lucebert

door Jan Oegema

alles wat me maar invalt schilder ik, ik teken en schilder van alles op alles, alle opvattingen waardeer ik gelijkelijk, tussen motieven maak ik geen keuze en ik streef niet naar syntheses, tegenstellingen blijven bij mij rustig aangesteld en terwijl ze elkaar weerstreven, pleeg ik geen verzet, blijf ik buiten schot en beleef de vrijheid die alleen zij mij aanreiken, mijn schilderijen, mijn gedichten, deze gelukkig makende speelplaatsen waar geen wippen schommels verdringen, waar in zandbakken sahara's en grote oceanen samenvallen.

niet zweer ik dus bij magere en niet bij vette schilderijen, geen voorkeur heb ik voor bepaalde paletten, vandaag vlucht ik in boombruin, morgen verdrink ik lachend in dauwblauw.

concretie, abstractie, het is mij om het even, ik weet nauwelijks het verschil, ik weet alleen dat het begrippen zijn stammend uit een begrippenwereld waarin ik een xenofobische vreemdeling ben en wens te blijven.

Woorden van de Nederlandse schilder en dichter Lucebert (1924-1994), te vinden in het voorwoord van een catalogus uit 1961. Woorden die iets proberen te zeggen over zijn beeldend werk, maar gedragen door een paniek die je alleen kunt begrijpen vanuit zijn poëzie. Woorden dus van een dichter, in dit geval een dichter die je als weinig anderen kan laten voelen hoe hachelijk het is om met woorden te werken, aan woorden uitgeleverd te zijn.

In de eerste strofe van zijn bekendste gedicht lijkt hij niettemin hoopvol, voorzichtig hoopvol.

*ik tracht op poëtische wijze
dat wil zeggen
eenvouds verlichte waters
de ruimte van het volledig leven
tot uitdrukking te brengen*

'Eenvouds verlichte waters': wat een sereniteit klinkt daaruit op. En wat een worsteling gaat erachter schuil. Lucebert wil een taal scheppen fris als de eerste dag, een taal zonder geschiedenis. De kalenders wijzen 1949 aan, misschien 1950, een koude oorlog heeft een hete verdrongen, een oorlog die blijft naschroeien in het geheugen van een dichter die nu vijfentwintig, zesentwintig jaar oud is. Hij heeft een crisis overwonnen, heeft zich hevig verzet tegen wat hij als zijn roeping beschouwt. Maar nu is hij over de drempel heen. Hij heeft een onmogelijke opdracht aanvaard – maar hij heeft tenminste iets aanvaard. Voor hem een belangrijk moment. Een doorbraak. Hij heeft iets aanvaard.

Eenvouds verlichte waters. Neerlandici hebben ontdekt dat daarin de mystieke weg kan worden herkend: reiniging – verlichting – eenwording. Ik vermoed dat het Lucebert net zo is vergaan, dat hij achteraf de verrassende overeenkomst is gaan zien (misschien wel dankzij die neerlandici). Maar die zag hij vast niet onmiddellijk. Hij heeft niet willen zeggen: mijn poëtische wijze is de wijze der mystiek, niet zo letterlijk tenminste, alsof hij een weldoordacht programma ten uitvoer brengt. Juist die weldenkendheid wil hij doorkruisen, precies al op dit moment, met deze drie woorden, exemplarisch

voor een poëzie die de logica wil ontregelen en hem formuleringen brengt die niet in een mededeling, een strekking zijn samen te vatten.

Duisternis, hoeveel duisternis schuilt er niet in taal. *Jedem das Seine*, Voor Volk en Vaderland, *Arbeit macht frei*. Luceberts opdracht: de wereld veranderen door de taal te veranderen. Luceberts probleem: in alles het geweld, de terreur te horen. Kinderen dressereren, schedels meten, Joden vergassen, zwakzinnigen doodspuiten: alles begint met taal. Met kinderversjes, partijprogramma's, commando's. Luceberts oplossing: dat er geen oplossing is, behalve door het probleem te zijn. Helemaal, voor honderd procent. De gekken genezen door zelf de gekte in te gaan. De taal binnenstebuiten keren, alles mogen zeggen en uitproberen, geen methode volgen. Vooral geen methode volgen, alleen goed luisteren naar de grote dichters die hem zijn voorgedaan. Het resultaat: een poëzie wild, weerbarstig en veelvormig als nooit tevoren in de Nederlandse literatuur. Maar nóóit, nóóit werken volgens vooropgezet plan, dus ook gedichten durven schrijven simpel als een grassprietje.

Het vakmanschap van een kunst die nooit tot vak mag worden.

Eenvouds verlichte waters. Dat is vooralsnog een voornemen, geen realiteit. Lucebert beseft dat hij in een late wereld leeft waarin poëzie nauwelijks nog een rol speelt en kán spelen, omdat de taal de dichters is ontstolen. Na Auschwitz, na Hiroshima behoort de taal voorgoed toe aan de moordenaars, beulen, cynici, journalisten, opvoeders, propagandamakers. En met die taal moet hij...? Inderdaad, dat is zijn besluit geweest. In en met die taal moet het. Lucebert heeft in alle klaarte het besluit genomen een poëzie te schrijven die niet bestaat en eigenlijk niet kán bestaan, die hij met elk volgend woord te niet zal doen, met elk volgend woord zal beschamen. Maar tot die mislukking verplicht hij zich nu, hopen op momenten waarop zijn gedichten hem ongelijk gaan geven, voor even zijn scepsis wegnemen. Momenten waarop er licht in de taal oplicht, als de vlammen achter een beroete kachelruit, als een late aster in een druppende herfsttuin.

Het drama van Luceberts poëzie zit verscholen in de onschuldige persoonsvorm 'tracht'. Geen dichter in onze taal die zijn eigen prestaties zo wisselend waardeert als hij. Hij schommelt heen en weer tussen wanhoop en extase, sereniteit en ironie, berusting en bravoure – met de wanhoop als permanente ondertoon. *ik ben een taal / die als water wegzweemt naar een tuil / lucht*: dat is een regel van een jonge dichter die weet dat hij gekozen heeft en juist heeft gekozen, in de overtuiging dat zijn poëzie een impuls zal geven aan de omwenteling die hij in het naoorlogse tijdperk noodzakelijk acht. In die regels is het alsof hij zijn voornemen zonder aarzeling of scepsis zal kunnen uitvoeren: de ruimte van het volledig leven tot uitdrukking brengen. Maar hoe gepijnigd klinkt dan dit fragment: *door de gestolten door de / uitgehakte ruimte / kwaakt daar waar een naam / en waar een hart was hij kakelt*. Er was een opening gemaakt naar de ruimte, er was daar een naam, er was daar een hart, de naam zoemde en het hart klopte, maar niets blijft er van over, niets dan het getok en geklok van de spreekwoordelijke kip.

Een obscure Portugese dichter zei ooit: het leven is de buitenkant van de dood. Dat is een regel die ik niet durf te begrijpen, die wegschiet zodra ik haar verbind met de gezichten, handen, lichamen van mijn dierbaren, van

mijzelf. Maar via de poëzie is ze te verdragen, of althans makkelijker aantoonbaar. Te verdragen is ze amper, in elk geval niet voor Lucebert, een dichter die hangt aan ogen, kleur, liefde, jazz, kinderen, schommels, beweeglijkheid, eten met vrienden, een dichter die niet weet hoe hij zou moeten accepteren dat al het mooie en dierbare ooit een einde zal vinden. Lees het gedicht 'incarnatie' en wees zo sportief de boeddhist in je de mond te snoeren:

*zoals het gaat zal het komen
bij het afscheid van de muren
is de leegte toeverlaat*

*voor mij die overloopt van dromen
naar de liefste dat zij naakt staat
diep in mij en daar zal duren*

De dood huist aan de binnenkant van Luceberts gedichten, zelfs in zijn meest vitale en brutale. In het gedicht 'vrolijk babylon', bijvoorbeeld, een vroeg gedicht dat bruist en tintelt van lef, van uitzinnig geluk een nieuwe taal te kunnen presenteren aan een verloren wereld, een zieke wereld – uitgerekend in dat gedicht moet de maker ervan erkennen dat hij zelf allerminst vrijuit gaat. Niemand, niemand is immuun voor de bacil van het kwaad, ook hij zelf draagt het bij zich en geeft het door. Hij wil goed en sterk zijn als een god, maar elke god is een heerser, elke god kiest zijn domein, elke god kiest zijn onderdanen, en zelfs al zijn dat slechts de woorden, de god ontkomt er niet aan hen in het gareel te houden, te dressereren, in gelid te zetten. Zelfs in de meest anarchistische, vrijheidslievende, liefdeslievende dichtgod schuilt een potentaat. De dichter een god? Lucebert is wel de laatste om zich in moreel opzicht superieur te wanen.

Noemen is doden, zingen is trillen. Lucebert hoopt het een, vreest het ander. Zingen is onmogelijk zonder te noemen, maar zonder te noemen ook geen zang. Gelukkig is er de liefde, de liefde maakt hem sterk en geeft hem vertrouwen dat het ondoenlijke doenlijk is, tegen alle logica in. Geestelijke leraren (de betere althans) waarschuwen nogal eens tegen de onuitroeibare neiging om plaatjes te maken, daarvoor zijn zij net zo beducht als dichter en schrijver Lucebert. Maar op haar betere momenten doet literatuur iets bijzonders, dankzij de concentratie waaraan het ons in de omgangstaal gewoonlijk ontbreekt. Op haar betere momenten maakt literatuur geen plaatjes maar filmpjes, scènes vol onverwachte of uitgekende botsingen, zoals hier, in de laatste twee strofen van een van Luceberts mooiste liefdesgedichten:

*zeg – hoor je niet dat ik dood ben
ik turner van de warwinkel
een zaal een tombe een toren ben je
en met kettingen doorspekt
denkt de rechtvaardig zingende de slechte zingende denkt hij*

*dat hij het tientallen vloeistoffijne meisjeslijf
in een gipsen snaar gevangen heeft
ja dat denkt hij
hij denkt dat*

Het tientallen vloeistoffijne meisjeslijf vangen in een gipsen snaar. Nog geen tien woorden – en hoeveel gebeurt er niet. Ze roepen een reeks aan taferelen en stemmingen op, met het fijngeslepen vernuft van een koan: pak je gipsen gitaar en speel de melodie van je hart. Dat kan niet, toch lukt Lucebert het, en hij is vakman genoeg om dat te beseffen. Hij, de rechtvaardig zingende, de slechte zingende slaagt daar waar hij mislukt. Hij heeft zojuist verzen geschreven met zo'n frisheid en mentale lenigheid dat ze hun feitelijke mededeling teniet doen. De ene hand geeft, de ander neemt weg, een spel zo zoet als het spel van de liefde.

Maar o, wat als de liefde zoek is? Wat als de naakte feiten de herinnering aan de naakte lijven verjagen? Wat als je vanuit de slaapkamer van het volledig leven je atelier binnenloopt, aan tafel gaat zitten en de krant openslaat? De wereld komt binnen, foto's brengen de hoog opgeschoren nekken van politici en prelaten, de kolommen spreken hun routineuze taal. Mannen stevig in het zadel, met een afgemeten rol, een handzame identiteit en een antwoord op iedere vraag. Ze werken verpletterend ontnuchterend op elke dromer, op deze dromer, Lucebert, een dichter die thuishoort in de overleefde beroepsgroep van profeten, aanzeggers, visionairen, heilige dwazen.

*en vreemd deze leegte
die ons steeds welsprekend omgeeft
met de laatste waarheid waaruit men niet meer leeft
maar waarin men stilstaat stilstaat stilstaat verschrikkelijk
verschrikkelijk het eeuwig te aanschouwen
hoe boven de wateren de adem wordt ingehouden
en al het bevaarbare water verdampt*

Ik ken geen fragment van Lucebert met zo veel dood als dit. Niet de ergste dood, wel een enge. De leegte die ons welsprekend omgeeft: de leegte die zich ongemerkt in ons nestelt, die we pas bemerken nadat de geroutineerde spreker zijn betoog heeft beëindigd en de kansel, kathedoor of radiostudio verlaat, tevreden over de orde die hij heeft geschapen, het overzicht dat hij heeft geboden, de standpunten die hij heeft verkondigd, de plooiën die hij heeft gladgestreken, de schandpalen die hij heeft opgericht.

Tellen, ontleden, definiëren, rubriceren, nummeren. Dat alles moet vroeg of laat uitmonden in brandmerken, buitensluiten, toedekken, mooiliegen, omliegen. Lucebert maakt als kind het Jordaanoproer mee, later als jong volwassene de Tweede Wereldoorlog, waarvan de schok pas een paar jaar later echt aankomt, wanneer hij leest over de organisatie van de Duitse concentratie- en vernietigingskampen. De angst voor de oorlog stempelt zijn wereldbeeld, stempelt zijn beeld van de menselijke geest, waardoorheen hij altijd de blauwdruk blijft zien met het monotone samenstel van lijnen waaruit op ieder moment een reeks barakken omhoog kan rijzen. Dat maakt hem tot een structurenbestrijder, sympathisant van het communisme (ofschoon geen aanhanger), een dadaïst, een provo *avant la lettre*.

Gereguleerde wereld, gereguleerde psyche. De engste dood die we onszelf kunnen aandoen: meegaan in de regulatie. Gehoorzamen aan de angst die ons influistert standpunten in te nemen, partijen te kiezen, identiteiten te

formuleren, iemand te zijn in een maatschappij die slechts kan functioneren dankzij mensen die iemand zijn. Wees niemand, roepen Luceberts gedichten, gedraag je niet, lééf, wees niet een persoon maar tien tegelijk, laat alle dichters en heiligen en dronkaards en kinderen in je opstaan en koester ze allemaal.

Maar onder die drang naar revolutie proef je altijd iets anders. Zijn menigvuldige oproep tot verandering zou hol en demagogisch blijven, wanneer ze niet werd gedragen door een persoonlijk doorleefde, innerlijke transformatie, waarvan de herinnering en herbeleving in belangrijke mate de metaforiek van zijn poëzie kleurt. Lucebert weet dat we dwars door onszelf moeten heenbreken, al onze innerlijke muren moeten slopen om de vloeibare mens te worden die hij zich droomt, de mens die zich in vele andere wezens kan inleven, die zich met vele andere wezens kan vereenzelvigen. Maar hij weet ook dat er niets moeilijker is dan dit breken, dit heenbreken door de eenkennige taal van het zelf, dit aanvaarden van de vrijheid, dit loslaten van het zekere omwille van het mogelijke. Oog in oog met de ruimte van het volledig leven houden we de adem in, nee, niet uit fascinatie, maar uit angst. Lucebert put hier uit eigen ervaring, hij kent haar, de angst, en daarom, ook daarom vindt hij het zo verschrikkelijk te moeten aanschouwen hoe de wateren onbevaren blijven en nutteloos verdampen.

Hij is zelf iemand geweest die het water niet op en in durfde. Watervrees. Ruimtevrees. Niets verlammer, niets ongeneeslijker dan dat.

Noemen is doden, zingen is trillen. Hoe te trillen? Door te vloeien. Een van de kernmetaforen in Luceberts poëzie is die van de rivier, bij hem dé metafoer van de vloeibare mens. De volgende strofe, afkomstig uit zijn lofzang voor Lilith, Adams eerste en verworpen vrouw, vormt de volmaakte antipode van het laatst aangehaalde fragment (over het verschrikkelijke stilstaan):

*en ik en ik ik ben ik jaag niet naar de letter
luister ik jaag niet naar de letter maar ik luister
daar blaast haar licht een stoeiende tuba in de zoen
ik ademhaal ik jaag het knippende licht
knip knip
en overal overal stroomt mijn oog:
rivier van fotografie*

Hé, een rivier van fotografie: dat is een film! Maar minstens zo belangrijk in het gedicht: de dichter danst niet als een derwish om de woorden uitsluitend om persoonlijk genot. Zijn roes, zijn dronkenschap staat in het teken van een welomschreven en glashelder doel, geformuleerd in het openingsgedicht van de Lilithsuite. 'wie wil stralen,' zegt Lucebert daar (en werkelijk, het is moeilijk een dichter te vinden bij wie mystiek en humor zo natuurlijk uitmonden in cabaret), *wie wil stralen die moet branden / blijven branden als hij liefde meent / om in licht haar duisternis op handen / te dragen voor de hele goegemeent.*

En zo belanden we bij de verzen die Luceberts diepste visioen bevatten, een visioen van allen met alles met allen, van een diepe verbondenheid, diep, want vóór de taal en vóór de tijd, of onder de taal en onder de tijd, dat zijn hier maar woorden en woorden tellen niet mee, daar, in de eerste rivier en de

laatste rivier, daar, zie ze komen, wij allemaal, zonder uitzondering, niemand kan hierbuiten vallen, elkeen is hier gered, daar, kijk dan:

*door donkerte nader zij komen met allen en alles
en daar gelijk is het oor aan de mond het hoofd aan het hart
aan alles aan allen gelijk het licht zij vloeien het toe*

Eerste rivier? Laatste rivier? Rivier van het leven? Rivier van de dood? Luceberts verzen hebben iets naïefs, het valt bijna niet te ontkennen, want om schrijfster Carry van Bruggen te citeren: eenheidsdrift is doodsdrift, distinctiedrift is levensdrift. Maar Lucebert heeft een ander vertrekpunt, zijn visioen wortelt in een zeer specifieke obsessie, is daar de utopische rechtzetting van, de obsessie namelijk met macht, de macht die op ons wordt uitgeoefend, de macht die we zelf uitoefenen, want luister maar naar de verzen die onmiddellijk op de voorgaande volgen:

*maar daaraan terstond zij maken bodemloze foto's van de almacht
al was de nacht hun moeder niet de avond niet hun vader
zij steken de zon in de mond verorberen de wolken
zij beduimlen de bliksem met hun smeulende tongen
en bootsen de maan na met hun pluimstrijkende ogen*

En zo verkeert ook Luceberts diepste visioen onmiddellijk in zijn tegendeel. Echt, je hoeft nooit lang te zoeken, in zijn gedichten is de dood altijd nabij. Maar nu doel ik op de dood die intreedt met het noemen, de verstijving die toeslaat met de individuatie. In Luceberts visie leidt distinctiedrift tot het ergste van het ergste, namelijk tot machtsvorming, ingeleid door en ondersteund met begripsvorming. Want dat is opvallend in de eerste regel van het fragment hierboven: eerst de foto's, dan de macht. Eerst de beelden, dan de onbedwingbare behoefte om met die beelden alles en iedereen te onderwerpen. Wat daarbij verloren gaat, uit zicht geraakt, is het diepe weten van eenzijn.

'Jedem das Seine,' stond er op de toegangspoort van Buchenwald. Lucebert wist vrij aardig waarop de Joodse Carry van Bruggen had kunnen rekenen wanneer ze niet vroegtijdig was gestorven (ze overleed in 1932, op haar eenenvijftigste).

De ruimte van het volledige leven is de ruimte waarin de verbinding van allen met alles met allen nog intact is. Paradijselijk, fris, vanzelfsprekend. Een wereld waarin mensen, dieren, stenen, vogels, engelen elkaar woordeloos verstaan. Maar om van die ruimte te getuigen moet de dichter een pijnlijke stap doen, hij moet haar geweld aandoen, het zegel van de volmaaktheid verbreken. Wie uit het paradijs stapt, stapt in de tijd, de geschiedenis, het baren, het doodgaan, het lijden. Dat vertelt Lucebert in de tweede strofe van 'ik tracht op poëtische wijze', waarin hij zijn vroegere bestaan als 'engel' (die zijn dagen doorbrengt in een smetvrije, ideale binnenwereld) vergelijkt met en afzet tegen zijn publieke rol als dichter.

*ware ik geen mens geweest
gelijk aan menigte mensen
maar ware ik die ik was
de stenen of vloeibare engel*

*geboorte en ontbinding hadden mij niet aangeraakt
de weg van verlatenheid naar gemeenschap
de stenen stenen dieren dieren vogels vogels weg
zou niet zo bevuild zijn
als dat nu te zien is aan mijn gedichten
die momentopnamen zijn van die weg*

Lucebert weet wat het is: stilte, volmaaktheid, eenzijn, licht zijn (zijn pseudoniem, Lucebert, betekent trouwens licht-licht; 'luce' = Italiaans, 'bert' = een oud-Germaans woord voor licht, verwant aan het Engelse 'bright'). Hij weet wat het is om engel te zijn, roerloos verbonden met de dingen of opgetild in het vuur van de extase. Maar het absolute nabij zijn is nog geen verlichting. Wie het absolute koestert, pleegt verraad aan het leven. Precies dit inzicht leidt bij de jonge Lucebert tot de doorbraak, tot de beslissing mens te worden gelijk aan menigte mensen. En gedichten te schrijven wasemend als een moederkoek, stinkend als een kadaver langs de kant van de weg, gedichten dus die onmogelijk kunnen klateren van licht en eenvoud.

Eenvouds verlichte waters. Wonderlijk, deze woorden. Je denkt ze te begrijpen zonder erover te hoeven nadenken. Maar ga erover nadenken en ze worden steeds raadselachtiger. Wat zeggen ze precies, als toelichting op Luceberts 'poëtische wijze'? Je hoort de overtuiging, de piëteit haast, en vlak daarachter de pijn, de verscheurdheid van de weifelaar die een groot waagstuk aangaat. Je ziet het licht, stil blinkerend in het water, en vermoedt het geweld, het zieden en kolken van grondzeeën die pas zo-even zijn bedaard. Lucebert gebruikt een beeld uit de natuur, maar met dat beeld zinspeelt hij uiteraard ook op onze innerlijke natuur. Op ons allerinnerlijkste wezen, voor onszelf doorgaans verborgen en daarom niet anders benoembaar dan door paradoxen die onze onmacht uitdrukken. Paradoxen waarin allerlei wezenswoorden (licht en duister, leven en dood) hun vaste betekenis verliezen.

Zo, ongeveer zo, kan Lucebert zijn 'poëtische wijze' hebben bedoeld. Werken vanuit een geheime bron, vechten met een materie die elke gedachte aan puurheid en volmaaktheid op voorhand lijkt uit te sluiten. Wat hem ertoe dwingt de strijd aan te gaan, bij elk gedicht opnieuw.

*dit trilt
een lichaam vol lispelende wielen
op een slippende weg tussen trappen
dit trilt*

*dit is kunst
koud en dorstig te verdampen
te verstenen van honger en hitte*